

**СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО: ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ****SURROGATE MATERNITY: PROBLEMS OF LEGAL REGULATION
UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE**

Мацелюх І.А., д.ю.н.,
професор кафедри службового та медичного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**Гром А.Р., студентка 2 курсу заочної форми
здобуття освіти другого (магістерського) рівня
вищої освіти спеціальності 081 «Право»**
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу правових проблем застосування допоміжних репродуктивних технологій, зокрема, сурогатного материнства в Україні. Висвітлено як загальну проблематику, пов'язану з відсутністю належного законодавчого регулювання правовідносин, що виникають в процесі надання послуг з комерційного сурогатного материнства в Україні, так і актуальні проблеми, що постали в даній сфері після початку повномасштабного вторгнення російської федерації та запровадження на території України воєнного стану. Зокрема, виявлено ряд проблем, які стосуються ризиків невиконання договору про сурогатне материнство внаслідок дії обставин непереборної сили, реєстрацією народження дитини та встановленням батьківства тощо.

Окрема увага присвячена законотворчим ініціативам парламенту в сфері допоміжних репродуктивних технологій, а саме, врегулюванню питання нормативно-правового забезпечення сурогатного материнства, перспективам ухвалення спеціального закону, який би розв'язав існуючі практичні проблеми, що виникають, в тому числі, в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні.

Наголошено на важливості ухвалення спеціального закону про допоміжні репродуктивні технології, який би чітко визначив комплекс репродуктивних прав, деталізував вимоги до суб'єктів застосування допоміжних репродуктивних технологій, в тому числі сурогатного материнства, встановив обсяг їх прав та обов'язків, закріпив відповідальність за порушення репродуктивних прав, визначив істотні умови договору сурогатного материнства тощо.

Ключові слова: медичне право, право на охорону здоров'я, сурогатне материнство, допоміжні репродуктивні технології, право на батьківство (материнство), воєнний стан, форс-мажорні обставини.

The article is devoted to the analysis of legal problems of the use of assisted reproductive technologies, in particular, surrogate motherhood in Ukraine. Both general issues related to the lack of proper legislative regulation of legal relations arising in the process of providing commercial surrogacy services in Ukraine, as well as actual problems that arose in this area after the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation and the introduction of military rule on the territory of Ukraine, are covered. In particular, a number of problems related to the risks of non-fulfillment of the contract on surrogacy as a result of force majeure, registration of the birth of a child and establishment of paternity, etc., were identified.

Special attention is devoted to the legislative initiatives of the parliament in the field of assisted reproductive technologies, namely, the settlement of the issue of regulatory and legal provision of surrogate motherhood, the prospects of adopting a special law that would solve the existing practical problems arising, including, in the conditions of the legal regime martial law in Ukraine.

The importance of adopting a special law on assisted reproductive technologies was emphasized, which would clearly define the complex of reproductive rights, detail the requirements for the subjects of the use of assisted reproductive technologies, including surrogate motherhood, establish the scope of their rights and obligations, establish responsibility for violations of reproductive rights, defined the essential terms of the contract of surrogacy, etc.

Key words: medical law, the right to health care, surrogate motherhood, assisted reproductive technologies, the right to parenthood (motherhood), martial law, force majeure.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення російської федерації, яке розпочалось 24.02.2022 року, не лише порушило основоположні принципи міжнародного права, а й завдало неопієнної шкоди життю, здоров'ю, майну, іншим правам та свободам людини на території України. Крім того, значні людські жертви як серед військових, так і серед мирного населення матимуть в майбутньому негативні демографічні наслідки, які поки неможливо навіть передбачити. Життя в умовах воєнного стану також несе загрозу і для здоров'я населення, в тому числі і репродуктивного. Відтак, в таких умовах дослідження нормативно-правового регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій є надзвичайно актуальним. Особлива увага при цьому має бути відведена сурогатному материнству, адже Україна донедавна вважалась однією з світових лідерів в наданні даної медичної послуги.

Безумовно, початок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України та введення, у зв'язку з цим, воєнного стану не міг не вплинути і на цю сферу правовідносин. Бойові дії та ракетні обстріли, тимчасова окупація частини території України, обмеження окремих прав і свобод людини – все це не могло не торкну-

ти правовідносин з надання послуг сурогатного материнства, особливо з іноземним елементом, а відсутність належного нормативно-правового регулювання породжує додаткові ризики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового регулювання сурогатного материнства впродовж останніх років ставали предметом низки досліджень таких науковців, як Я. Бабич, С. Булеца, О. Данченко, Ю. Коренги, М. Корнієнко, Т. Кравцова, Р. Майданика, М. Менджули, К. Москаленко, М. Мусієнко, Ю. Таланова та інших. Однак нововиявлені проблеми, що виникають в умовах дії воєнного стану, донині залишаються невирішеними.

Мета статті. Метою статті є аналіз існуючого нормативно-правового регулювання сурогатного материнства, в тому числі з іноземним елементом, і впливу на нього правового режиму воєнного стану та інших викликів, пов'язаних з бойовими діями на території України, а також пошук можливих шляхів подальшого вдосконалення законодавства про сурогатне материнство як в період дії воєнного стану, так і під час повоєнної відбудови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64, затвер-

дженим Законом України № 2102-IX від 24.02.2022, на території України введено воєнний стан, та передбачено, що на період його дії можуть обмежуватися окремі конституційні права і свободи людини і громадянина [1]. При цьому, на правові норми, які регламентують відносини сурогатного материнства, зазначені обмеження прямо не поширювались.

Так, правовою основою відносин сурогатного материнства є ч. 7 ст. 281 ЦК України, відповідно до якої повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій, згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством [2]. Зазначене право є однією із складових особистого немайнового права фізичної особи на життя, яке розвиває конституційне право на життя, передбачене статтею 27 Конституції України, а також конституційної норми про захист державою сім'ї, дитинства, материнства і батьківства (ч. 3 ст. 51 Конституції України). В свою чергу, відповідно до статті 64 Основного Закону, права і свободи, передбачені статтями 27 і 51 Конституції, не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного і надзвичайного стану [3].

Так само воєнний стан безпосередньо не вплинув і на чинність інших норм, які регламентують відносини сурогатного материнства. Залишилась в силі основоположна для даної сфери норма ч. 2 ст. 123 СК України, відповідно до якої у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя [4]. Не було скасовано чи обмежено дію і жодної з норм основного підзаконного акту в досліджуваній сфері – Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 2 жовтня 2013 р. за № 1697/24229 (далі – Порядок) [5].

Тим не менш, окремі аспекти правовідносин, що виникають між генетичними батьками, сурогатними матерями, медичними установами та державою, безумовно, зазнали впливу умов воєнного стану. Передусім це стосується ускладнення порядку перетину кордону для іноземців, в тому числі виїзду за межі України з народженою від сурогатної матері дитиною.

Так, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 року № 57 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» виїзд за межі України дітей, які не досягли 16-річного віку, дозволяється за наявності паспорта громадянина України або свідоцтва про народження дитини (за відсутності паспорта громадянина України) [6]. Як зазначає з цього приводу О. Данченко, хоча вищенаведена норма Правил і стосується лише перетину державного кордону дітьми – громадянами України, представники Державної прикордонної служби України на практиці застосовують її під час дії воєнного стану за аналогією і для немовлят, народжених в Україні у іноземців у результаті застосування методу сурогатного материнства, дозволяючи їх пропуск через державний кордон України лише на підставі свідоцтва про народження [7]. Однак, відповідно до статті 15 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» в'їзд в Україну та виїзд з України іноземців (в тому числі і дітей) здійснюється за паспортним документом за наявності відповідної візи, якщо інший порядок в'їзду та виїзду не встановлено законодавством чи міжнародним договором України [8]. У зв'язку з цим генетичним батькам для виїзду з новонародженою дитиною за межі України, крім свідоцтва про народження, з метою уникнення ускладнень з перетином кордону, все ж необхідно мати також і проїзний документ на дитину,

виданий відповідним дипломатичним представництвом іноземної держави в Україні [7].

В свою чергу, отримання такого документа громадянами деяких країн може становити додаткові складнощі. Вони виникають, насамперед, через те, що частина дипломатичних установ не відновили свою роботу в Україні, а також тому, що різні країни по-різному регулюють зазначене питання. Так, з одного боку, в перші тижні вторгнення багато іноземних держав скоротили перелік потрібних документів для перевезення немовлят, спростили вимоги (приймали документи електронною поштою, у тому числі їх фотографії, апостиль не був обов'язковим, допускався переклад без нотаріального засвідчення тощо) [9]. Наразі ж більшість посольств іноземних держав в Україні повернулися до Києва і генетичні батьки запрошуються з оригіналами документів на особисту зустріч, тож можуть задовольнити свої потреби, пов'язані з прибуттям в Україну [7].

Однак станом на сьогодні все ще існують посольства, які працюють через сусідні з Україною держави. Так, для генетичних батьків з Швейцарії передбачена процедура отримання візи на дитину, яка після аналізу поданих документів Державним секретаріатом з міграції видається у посольстві Швейцарської Конфедерації в Бухаресті [7]. Це створює для генетичних батьків додаткові труднощі, оскільки вони мають відвідати спочатку Румунію, щоб отримати всі необхідні документи, а потім Україну, щоб забрати дитину.

Втім, питання процедур отримання документів в іноземних дипломатичних установах все ж не є відповідальністю України, хоча участь останньої у спрощенні таких процедур і можлива через дипломатичні канали і міжвідомчі угоди. Більш важливими в контексті обраної тематики дослідження є процедури, що застосовуються в Україні – приміром, видача дитині, народженій сурогатною матір'ю, свідоцтва про народження.

З цього приводу варто зазначити, що Україна досить оперативно відреагувала на необхідність забезпечити безперебійну видачу свідоцтв про народження дитини на тих територіях, де відділи реєстрації актів цивільного стану, у зв'язку з воєнними діями або тимчасово окупацією, не працюють. Так, відповідно до п. 14 ч. 1 розділу II Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 року № 52/5 (надалі – Правила), у разі запровадження воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», державна реєстрація актів цивільного стану проводиться будь-яким органом державної реєстрації актів цивільного стану за зверненням заявника [10]. Таким чином, отримати свідоцтво про народження дитини, в тому числі народженої сурогатною матір'ю, на сьогодні можна за принципом екстериторіальності - незалежно від територіальної належності пологового будинку, у будь-якому працюючому органі державної реєстрації актів цивільного стану на території України.

В той самий час, перелік документів, які відповідно до Правил необхідно подати до органу державної реєстрації актів цивільного стану, залишився незмінним, і є наступним: паспорти генетичних батьків-іноземців; свідоцтво про шлюб генетичних батьків, яке має бути належним чином легалізованим, тобто мати штамп апостіля або пройти процедуру консульської легалізації; медичне свідоцтво про народження за формою № 103/о, видане пологовим будинком; довідка про генетичний зв'язок дитини з подружжям генетичних батьків, яка видається клінікою репродуктивної медицини, де відбувалося перенесення ембріонів сурогатній матері; нотаріально посвідчена заява сурогатної матері про згоду на запис подружжя генетичних батьків батьками новонародженої дитини [10].

В сучасних реаліях, подекуди, виникає складність в отриманні медичного свідоцтва про народження, адже

в умовах активних обстрілів окремі пологові будинки можуть тимчасово не функціонувати, або ж знаходитись на території, що потрапила в тимчасову окупацію. Вирішити означену проблему мав наказ Міністерства охорони здоров'я України від 04.03.2022 року № 407, який дозволив виписувати довідку, яка прирівнюється до медичного свідоцтва не лише у пологовому будинку, а будь-яким медичним працівником, що надав допомогу при пологах, здійснював перший медичний огляд жінки чи новонародженої дитини [11]. Однак ситуацію, коли дитина народилася на тимчасово окупованій території, цей наказ все одно не в змозі вирішити, оскільки на такій території може не бути жодного українського медичного працівника.

Не менш проблематичним, з юридичної точки зору, може виявитись і народження дитини сурогатною матір'ю за кордоном. Більшість європейських країн, на відміну від України, не дозволяють комерційного сурогатного материнства. Існує ряд держав де такий вид репродуктивних допоміжних технологій прямо заборонено, а його застосування породжує юридичну відповідальність, в тому числі кримінальну. До таких країн належать: Естонія, Швеція, Франція, Німеччина, Австрія, Італія тощо [12]. Існує також ряд держав, в яких дозволено лише так зване «альтруїстичне» (некомерційне) сурогатне материнство. Йдеться, наприклад, про Нідерланди, Португалію, Грецію, Канаду, Австралію тощо [13].

Для українських сурогатних матерів та генетичних батьків, які скористались їх послугами, це означає не стільки ризик притягнення до відповідальності (який все ж є досить незначним, якщо жодна із сторін договору не є резидентом держави, в якій відбудеться народження дитини), скільки ризик виникнення суттєвих ускладнень з визнанням генетичних батьків батьками дитини, народженої в одній з держав, де діє презумпція материнства жінки, яка народила дитину. Міжнародне приватне право в цьому питанні категоричне: в разі народженні дитини сурогатною матір'ю – громадянкою України за кордоном для регулювання питання встановлення батьківства не можна керуватися правом країни місця перенесення ембріона(-ів), тобто України, натомість застосовуватиметься право тієї держави, громадянами якої є генетичні батьки або один з них. В такому разі, якщо в такій державі закріплено принцип материнства жінки, що народила, українські сурогатні матері автоматично вважатимуться законними матерями новонароджених дітей. Це, в свою чергу, тягтиме за собою виникнення особистих немайнових і майнових прав та обов'язків між сурогатною матір'ю та дитиною а отже, і ризик неможливості розірвати такий правовий зв'язок між дитиною та сурогатною матір'ю без бажання останньої [7].

Більше того, бажання сурогатної матері добросовісно виконувати укладений з генетичними батьками договір і передати їм дитину не полегшить процедуру. Для цього їй спільно з генетичними батьками необхідно буде пройти доволі складні бюрократичні процеси визнання батьківства, усиновлення, отримання наказу про батьківську опіку тощо (залежно від законодавства країни, громадянами якої є генетичні батьки дитини) [7].

Правовий режим воєнного стану не лише порушив сталі процедури оформлення батьківства, а й несе виклики для самого договору про сурогатне материнство. Так, відповідно до ч. 2 ст. 14¹ ЗУ «Про торгово-промислові палати в Україні» воєнні дії вважаються форс-мажорними обставинами, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору [14]. Крім того, Торгово-промислова палата України на своєму офіційному сайті розмістила офіційний лист, в якому підтверджує, що введений на території України воєнний стан «з 24 лютого 2022 року до його офіційного закінчення є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізич-

них осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)» [15].

В умовах відсутності спеціального законодавства саме договір сурогатного материнства є основним джерелом регулювання правовідносин між сурогатною матір'ю, генетичними батьками і медичними установами, які надають відповідні медичні послуги. Відтак, не виключена можливість настання обставин непереборної сили, що спричинить невиконання тих чи інших умов договору тією чи іншою його стороною. Безумовно, в кожному конкретному випадку має бути доведений причинно-наслідковий зв'язок між невиконанням зобов'язання і настанням обставин непереборної сили, проте на практиці випадки, коли такі обставини дійсно напрями впливали на можливість виконання договору, цілком можуть мати місце. До прикладу, неможливість вивезти репродуктивний матеріал із зони активних бойових дій та тимчасово окупованих територій [9].

В таких умовах особливо гостро постає питання необхідності ухвалення спеціального законодавства щодо регулювання надання послуг сурогатного материнства в Україні. На нашу думку, нині цілком очевидна недостатність декількох загальних норм Цивільного та Сімейного кодексів та відомчих наказів для того, щоб врегулювати відповідні правовідносини і захистити інтереси всіх їх учасників.

Про необхідність ухвалення спеціального закону, який би врегулював правовідносини сурогатного материнства, неодноразово наголошували вітчизняні дослідники. Так, наприклад, Т. Кравцова та М. Корнієнко справедливо звертають увагу, що чинне законодавство України не містить ані визначення сурогатного материнства, ані переліку прав і обов'язків учасників програми сурогатного материнства. Не передбачено і відповідальності за правопорушення у сфері сурогатного материнства [13]. Погоджуються з зазначеним і Я.С. Бабич та М.А. Мусієнко, які вважають, що «ухвалення Верховною Радою України спеціального закону, який би чітко визначив комплекс репродуктивних прав, деталізував вимоги до суб'єктів застосування допоміжних репродуктивних технологій, в тому числі сурогатного материнства, встановив обсяг їх прав та обов'язків, закріпив відповідальність за порушення репродуктивних прав, визначив істотні умови договору сурогатного материнства тощо, дозволило би як громадянам України, так і іноземцям ефективніше реалізовувати своє право на батьківство без зайвого остраху за безпеку усіх учасників правовідносин» [16].

Спроби держави вирішити означену проблему мали місце. Так, лише впродовж останніх п'яти років в парламенті було зареєстровано чотири законопроекти про допоміжні репродуктивні технології та сурогатне материнство. Найбільш прогресивним вважається проект Закону «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та заміне материнства» (6475-д від 11.04.2023 року). Він отримав підтримку профільного комітету Верховної Ради України [17], проте не був ухвалений [18]. Ймовірно, це сталося через окремі дискусійні питання, які полягають у забороні користування послугами замінного материнства іноземцям та/або особам без громадянства, та вивезення репродуктивних клітин та ембріонів за межі митної території України на період воєнного стану та впродовж трьох років після його припинення чи скасування [18]. На нашу думку, такий підхід спричинив би ряд труднощів у вільному забезпеченні репродуктивних прав.

Висновки та рекомендації. Таким чином, впровадження воєнного стану на території України не могло не

вплинути і на сферу сурогатного материнства. Так, сторони договору про сурогатне материнство стикаються з ризиком його невиконання через обставини непереборної сили; більш того, навіть належне виконання того договору не гарантує безперешкодну реєстрацію народження дитини та встановлення батьківства внаслідок можливих перебоїв роботи посольств, пологових будинків чи органів державної реєстрації. Крім того, ряд правових проблем виникають і при народженні дитини сурогатною матір'ю за межами України, особливо в країнах, де суро-

гатне материнство заборонене. В таких умовах, за наявності вищеописаних ризиків, вкрай важливим є ухвалення спеціального закону про допоміжні репродуктивні технології, який би чітко визначив комплекс репродуктивних прав, деталізував вимоги до суб'єктів застосування допоміжних репродуктивних технологій, в тому числі сурогатного материнства, встановив обсяг їх прав та обов'язків, закріпив відповідальність за порушення репродуктивних прав, визначив істотні умови договору сурогатного материнства тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затверджений Законом України № 2102-IX від 24.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.
4. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135.
5. Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, затверджений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 2 жовтня 2013 р. за № 1697/24229. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 57 «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>
7. Данченко Ольга. Сурогатне материнство для іноземців в Україні під час війни: погляд юриста. [Електронний ресурс]. - URL: <https://pravo.ua/surohatne-maternynstvo-dlia-inozemtsiv-v-ukraini-pid-chas-viiny-pohliad-iurysta/#:text>
8. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 № 3773-VI // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2012, № 19-20, ст.179.
9. Менджул М.В. Правове регулювання застосування технології сурогатного материнства в Україні під час повномасштабної війни. [Електронний ресурс]. - URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/283055/277231>
10. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text>
11. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану» від 04.03.2022 № 407. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0293-22#Text>
12. Медичне право України : навч. посібн. / укладач: Котуха О. С. Л. : Вид-во Львівської комерційної академії, 2014. 308 с.
13. Т. Кравцова, М. Корнієнко. Сурогатне материнство: проблеми правового регулювання та судової практики. [Електронний ресурс]. - URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/medichne-pravo-farmaceutika/surogatne-materninstvo-problemi-pravovogo-regulyvannya-ta-sudovoyi-praktiki.html>
14. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 № 671/97-ВР // *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1998, № 13, ст.52
15. Лист Торгово-промислової палати України щодо засвідчення форс-мажорних обставин від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621c8a543cda9382669631.pdf>
16. Бабич Я.С., Мусієнко М.А. До проблеми законодавчого забезпечення сурогатного материнства. [Електронний ресурс]. - URL: http://lsej.org.ua/6_2023/20.pdf
17. Висновок на проекти законів України «Про допоміжні репродуктивні технології» (реєстр. № 6475), «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій» (реєстр. № 6475-1), «Про застосування допоміжних репродуктивних технологій та замінене материнство» (реєстр. № 6475-2) та доопрацьований у Комітеті законопроект. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1726334>
18. Проект Закону про застосування допоміжних репродуктивних технологій та замінене материнство (6475-д від 11.04.2023 року). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=75944